

Емський указ

Емський указ — розпорядження російського імператора Олександра II від 18(30)травня 1876, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком, призвів до тимчасової дезорганізації українського руху в Наддніпрянщині.

Історія

Свою назву Емський указ отримав від німецького міста Бад Емс, де Олександр II вніс поправки і підписав підготовлений спеціальною комісією указ. До складу комісії увійшли міністр внутрішніх справ Олександр Тімашев, міністр народної освіти граф Дмитро Толстой, шеф жандармів Потапов і помічник попечителя Київського навчального округу Михайло Юзефович. Вважається, що виданню указу передував меморандум, надісланий імператору Юзефовичем, в якому той заявляв, що українці хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі».

Емський указ доповнював основні положення так званого Валуєвського циркуляра 1863 року. Указ забороняв:

- Ввозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою без спеціального дозволу;
- Видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот;
- Друкувати будь-які книги українською мовою;
- Ставити українські театральні вистави (заборону знято у 1881р.);
- Влаштувати концерти з українськими піснями;
- Викладати українською мовою в початкових школах.

Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятки та художні твори, але лише за умови їх написання згідно з загальноросійською орфографією та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені книги українською мовою, що не відповідають зазначеним вимогам.

На підставі Емського указу було закрито Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства у Києві, припинено видання «Київського телеграфа», ліквідовано Громади, звільнено ряд професорів-українців з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського та ін.). В 1878 на Паризькому літературному конгресі М. Драгоманов виступив на захист української мови і культури і різко засудив Емський указ.

Емський указ не був скасований офіційно, однак втратив чинність 17 жовтня 1905 року з виданням так званого "Маніфеста громадянських свобод" імператором Миколою II.

Валуєвський циркуляр

Валуєвський циркуляр 30 липня (18 липня) 1863 року — таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури.

Мотивом до видання циркуляру стали підозри царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюють зростання сепаратистських, пропольських та антицарських настроїв.

Дію Валуєвського циркуляру було закріплено і розширено шляхом видання імператором Олександром II Емського указу 1876 року, згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося практично повністю.

Валуєвський циркуляр вважається одним із яскравих виявів шовіністичної політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного, духовного і політичного гноблення українського народу

Історія

Окремі дослідники вважають, що чи не головним каталізатором появи циркуляру стали переклади на українську мову чотирьох Євангелій, надіслані на розгляд Святійшого Синоду для отримання дозволу на друк нікому невідомим відставним інспектором Ніжинського ліцею Пилипом Морачевським. Щоб не допустити друку перекладів, до III Отделенія «звернулись» аноніми, які назвалися представниками «киевского духовенства». В тексті анонімки йшлося про небезпеку допущення до друку українського перекладу Євангелія. З тексту нібито випливає, що її автори допускають можливість схвалення Синодом українського перекладу та протестують проти цього: *«считаем излишним доказывать и то, что допустив нелогичный и затейливый перевод Св. Писания на то наречие русское, которое по своему складу менее всего заслуживает это предпочтение, Св. Синод допустит историческую ошибку и что всяк, кто словом или делом будет способствовать этому опасному предприятию, может приобрести известность Герострата и скоро увидит оправдание на опыте той благоразумной сентенции, что малая ошибка бывает причиной великих бед»*. Дослідники звертають увагу, що аноніми звернулись до охранки, а не до Синоду і припускають, що ініціатором звернення був київський генерал-губернатор Микола Анненков, оскільки його власноручне звернення до шефа жандармів князя Долгорукого за змістом стовідсотково збігається з текстом анонімки: *«Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного Писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и*

тогда, конечно, на этом не останутся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии».

Вже 27 березня 1863 року Долгоруков поінформовав про справу царя, який розпорядився «розібратися» з ситуацією навколо перекладу. Внаслідок резолюції царя від 27 березня В. Долгоруков листом від 4 квітня поінформував П. Валуєва про справу українофілів, додавши листа М. Анненкова. Про те, що він «совершенно разделяет мнение» київського генерал-губернатора, П. Валуєв повідомив В. Долгорукова в листі від 17 червня.

Через декілька днів П. Валуєв отримав незалежно від III відділення, через підзвітне йому цензурне відомство, новий документ з українського питання, який перегукувався з листом М. Анненкова й, цілком вірогідно, був ним інспірований. 27 червня голова київського цензурного комітету Орест Новицький надіслав міністру внутрішніх справ листа, складеного на основі записки цензора того ж комітету Лазова, в якому повідомляв, що до його відомства надійшов рукопис «Притчи Господа нашего Иисуса Христа на украинский мови розказани» і висловлював сумнів щодо потрібності такого видання. О.Новицький стверджував, що учням-українцям не потрібно читати Євангеліє по-українськи, адже освіта по всій Росії *«производится на общерусском языке и употребление в училищах малороссийского наречия нигде не допущено».*

В листі також йшлося про те, що *«само возбуждение вопроса о пользе и возможности употребления этого (малороссийского) наречия в школах принято большинством малороссиян с негодованием. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши».* «Общерусский язык», сказано там далі, для народу *«гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для него некоторыми малороссами и в особенности поляками так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссиян упрекает в каких-то сепаративных замыслах, враждебных России и гибельных для Малороссии».*

В поданні Новицький висловив тривогу щодо збільшення числа українських видань на початку 1860-х рр. і щодо загрози «обособления малороссийской народности». Він також зауважував, що «положение цензора при рассмотрении подобных рукописей [для народа] тем более затруднительно, что в них только цель и предосудительна, самое же содержание обыкновенно не заключает в себе ничего непозволительного». Завершувався лист вказуванням на те, що явище малоросійського сепаратизму «тем более прискорбно и заслуживает внимания правительства, что оно совпадает с политическими замыслами поляков и едва ли не им обязано своим происхождением».

Всі цитовані фрази, в тому числі відома **«не было, нет и быть не может»**, без змін увійшли потім у текст Валуєвського циркуляра.

Отримавши подання, Валуєв розпорядився підготувати листа на ім'я Олександра II. Звертаючись до царя стосовно малоросійських видань, міністр переказав текст подання Новицького. Також він звернув увагу царя на те, що раніше *«произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную»*. Валуєв пропонував розглянути питання про видання українських книг для народу спільно з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів. До початку такого *«совокупного обсуждения»*, міністр Валуєв зробив розпорядження по цензурному відомству, щоб *«позволялись к печати только произведения на малороссийском языке, принадлежащие к области изящной литературы; пропуск же книг на том языке религиозного содержания, учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа приостановится до разрешения настоящего вопроса»*.

Імператор наклав резолюцію: *«Высочайше повелено исполнить. С.-Петербург, 18 июля 1863»*

За кілька днів до підписання циркуляру М. Костомаров виступив у газеті «День» із спростуванням вигадок про солідарність українофілів з поляками¹. Він намагався також звести справу лише до намірів викладання українською мовою в початковій школі. Цей виступ, як і аудієнція українофілів у міністра внутрішніх справ, успіху не мав. Валуєв у своєму щоденнику лише цинічно-принизливо відзначив, що Костомаров був *«сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии»*, а він [Валуєв] *«прямо и категорически объявил ему [Костомарову], что принятая мною мера останется в силе»*.

Знаменита фраза з листа Валуєва Імператору

Дослідники стверджують, що фраза з валуєвського листа — **«никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может»** — цитувалася в українській публіцистиці безліч разів і стала найзнаменитішою, але в тексті вона не є думкою самого Валуєва — він, як і Новицький, знову-таки посилається на думку *«большинства малороссиян»*. А сам лише приєднується до цієї думки, вважаючи її *«весьма основательной»*.

Наслідки та висновки

Після остаточного знищення царатом української державності (ліквідація гетьманського правління, зруйнування Запорізької Січі, самостійності правової системи в Україні, запровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою тощо) Валуєвський циркуляр засвідчив колоніальне політичне становище України. Почавши з утисків щодо української культури (підпорядкування української церкви московському патріархатові, фактична заборона українського книгодрукування, сприяння занепаду Києво-Могилянської академії та ін.), самодержавна Росія

Валуєвським циркуляром продовжила політику зросійщення і репресій, фактично поставивши українську літературу поза законом^[1].

12 липня циркуляр був схвалений імператором Олександром II та 18 липня розісланий П. Валуєвим для виконання Київському, Віленському, Ризькому, Одеському і Петербурзькому цензурним комітетам, а також окремим цензорам у Казані та Дерпті (нині Тарту). Відтоді цензори часто забороняли видання будь-яких українських книг, так що вже через 8 років, за висловом історика Миколи Костомарова, українська література в кордонах Російської імперії фактично припинила своє існування.

Обер-прокурор Синоду і шеф жандармів циркуляр підтримали, лист останнього містив лише одну фразу: «Я в печатанні книг на малоросійском языке, предназначаемых для простонародья, не нахожу ни пользы, ни необходимости».

Деякі дослідники вважають, що Валуєв передбачав тимчасову дію циркуляру, але заборона розтяглася на довгі роки, а, головне, логіка державоохоронної політики царизму не передбачала будь-яких поступок українству. Циркуляр міг мати коротку історію лише в тому випадку, коли б остаточно знищив українофільство, але так не сталося.

Валуєвський циркуляр був ударом по усьому загалу українофілів, однак за його рядками дослідники «розпізнають» й декілька конкретних імен. Це Володимир Антонович (поляк, що став українцем), Микола Костомаров (організовував видання дешевих книг українською мовою для народу) та Пилип Морачевський (подав на розгляд переклад Нового Заповіту). Кожен з них кинув свій виклик Російській імперії, і Циркуляр 1863 року історики називають спробою самозахисту та ознакою її слабкості. Дослідники вважають найнебезпечнішою на той час для імперії справу, зроблену Морачевським, адже переклад Євангелія живою українською мовою був прямою антитезою твердженню «не было, нет и быть не может», через те що Святе Письмо українською, у випадку його широкого поширення, перетворювало б «малообразованную» селянську масу на окремий народ.

Гальмівний ефект Валуєвського циркуляру для українців був відчутним. Якщо в 1860–1863 рр. друком з'явилося 114 назв книжок українською мовою, то у 1864–1869 рр. це число зменшилося до 24 назв. Перестали діяти недільні школи, послабилась праця в громадах, частина членів яких була заарештована й заслана, як, наприклад, О. Кониський та П. Чубинський, в північні губернії Росії, а частина під впливом публічних обвинувачень українофілів у сепаратизмі та поліційних утисків відійшла від громадської роботи.

Валуєвський циркуляр, який не просто зберіг свою силу протягом довгого часу, але й фактично визначив підхід владних структур до українського питання до кінця століття й набув свого розвитку в Емському указі 1876 р., мав дуже негативні наслідки для російсько-українських взаємин. Він також сприяв відтоку українських активістів із Російської імперії в Галичину, що вплинуло на підсумок боротьби проросійської й

антиросійської орієнтації у середовищі галицьких русинів і невдовзі перетворило Галичину в український культурний П'ємонт. Нарешті, влада на свій кшталт підтримала зусилля українських націоналістів у справі переведення мовного питання зі сфери прагматики в сферу символічних цінностей. Дослідники вважають, що орієнтація влади на «французьку» модель тотальної асиміляції українців не виправдала себе, тому як вимушений заборонний захід виник валуєвський циркуляр, який може слугувати своєрідним символом недостатньо продуманої, непослідовної й суперечливої політики.

В березні 1905 р. Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою, і рекомендувалось відмінити антиукраїнські акти 1863 і 1876 рр. (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р.).

З кінця 1905 р. почали з'являтися українські періодичні видання. У 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві виходило 18 українських газет і журналів.

Текст Валуєвського циркуляру

Циркуляр міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.

Давно вже тривають суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цих суперечок служили твори деяких письменників, які відзначалися більш чи менш примітним талантом або своєю оригінальністю. Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок чисто політичних обставин, що ніяк не стосуються власне літературних зацікавлень. Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені верстви південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. п. Серед подібних діячів траплялось немало осіб, на злочинні дії яких були заведені слідчі справи особливою комісією.

У С.-Петербурзі дехто навіть збирає пожертви на видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато цих книг надійшли вже на розгляд до С.-Петербурзького цензурного комітету. Чимала кількість таких самих книг подані і до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі застереження щодо дозволу на згадані видання, беручи до уваги такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі. Вони досить обґрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, вживане простолюдом, є ні чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів,

як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, яке вигадують для них деякі малороси, і особливо поляки, — так звана українська мова. Особам того гуртка, який силкується доводити протилежне, більшість самих малоросів докоряє сепаратистськими задумами, ворожими до Росії і згубними для Малоросії.

Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними задумами поляків, і чи не їм завдячує своєю появою, судячи з рукописів, які надходили до цензури, і з того, що більша частина малоросійських творів насправді надходить від поляків. Нарешті, і київський генерал-губернатор вбачає небезпечним і шкідливим випуск у світ перекладу на малоросійську мову Нового Заповіту, який нині перебуває на розгляді духовної цензури.

Беручи до уваги, з одного боку, існуючий тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, а з іншого боку, беручи до уваги, що питання про навчання грамотності на місцевих говірках не отримало ще остаточного вирішення в законодавчому порядку, **міністр внутрішніх справ визнав за необхідне**, аж до майбутнього розгляду [даного питання] міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, **надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити**. Це розпорядження було подане на найвищий розгляд царя імператора і Його Величність зволив надати йому своє монарше схвалення.